

નાથસંપ્રદાયનાં સંતકવિઓ

ડૉ. દિનેશ કે. ભોયા

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
મોતીપુરા, હિંમતનગર

૧ અખૈયો

૨ ડુંગરપુરી

૩ ભૈરવનાથ

૪ ત્રિકમસાહેબ

૫ વૈલાબાવા

૬ સાંઈવલી

૧. અખૈયો (ઈ.સ.૧૭૬૨ આસપાસ)

ભૂતનાથના શિષ્ય હતા. સૌરાષ્ટ્રની જ્ઞાનમાર્ગી સંતપરંપરામાં તેમની તળપદી શૈલી અને રૂપક ભૂતનાથના શિષ્ય હતા. સૌરાષ્ટ્રની જ્ઞાનમાર્ગી સંતપરંપરામાં તેમની તળપદી શૈલી અને રૂપક ગર્ભવાણી ધ્યાનાકર્ષક રહી છે:

સાધુ મેરે ભાઈ,

પ્રેમને ભલકે મરીએ

ડર્યા વગર હિંમતથી માયારૂપી રાજા સાથે યુધ્ધે ચડવાનું છે.

બખતર બાંધી ન થઈએ આકારા,

સઘીરા સઘીરા ચલીએ,

દિલ રે સમીં ભરીએ,

ભૂપ સું એ નવ ડરીએ

પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ વિકટ ચે. પણ ડર્યા વગર આગળ વધવાનું છે. જો શિર સાટે પણ સતગુરુ મળે તો પાછો પગ ન ભરવો જોઈએ. જીવ અને શિવના ઐક્ય ને સાધવાનો મર્મ બતાવતા કહે છે:

ભૂતનાથ ચરણે ભણે રે અખૈયો,

તેજમાં તેજ મળીએ.

માયાને વશ છે તેવા જીવોને આપણા સંતોએ જીવતા નર કહીને ઓળખાવ્યા છે. આવા જીવતા નરના જન્મ અને મરણના ફેરા ટળતા નથી. આ વસ્તુને અખૈયાએ અવળ વાણીમાં પ્રયોજીને જીવંત બતાવી છે.

જ્યાં રે જોઉં ત્યાં નર જીવતા,
મરેલા ન મળે કોઈ
પણ મરેલાને જો મરેલા મળે,
તો એને આવાગમન ન હોય.

કવિ કહે છે જ્યાં જોઉં ત્યાં 'હું' પ્રધાન હોય તેવા જ નર મળે છે. જેમનો 'હું' મરાલ ગયો ત્યાં મરેલા નથી. મળતા. જેઓ મરેલા છે તે જ કામ-કોધને ખાય છે. મરેલાઓ મળે તો જન્મ-મરણની વ્યાધિ ટળી જાય. મરેલાઓને મૃત્યુનો ભય નથી, તેથી કહે છે:

જીવતા ને જોખમે ઘણાં, મરેલાને કોણ મારે,
જોખમ મટી ગયો એને જીવ કો, ઈતો આવતા
જમ પાછા વાળે-

જેણે અંતઃકરણ નિર્મળ કર્યું છે, મનને ગાળી નાખ્યું છે, તેવાઓ તો સંત સમાગમે ભવસાગર તરી ગયા છે:

ભૂતનાથ ચરણે અખેયો ભણે,
જેણે લીધો સંતનો ઓળો,

૨ ડુંગરપુરી (ઈ.સ.૧૯૦૦)

ભાવપુરીના શિષ્ય. ગેબવાડીના ગરવા સૂર ગાનાર તરીકે તેમનું નામ નાથ સંપ્રદાયમાં અને સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીમાં મહત્વનું રહ્યું છે, ડુંગરપુરીની વાણીમાં યૌગિક પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક અનુભવ નિરૂપાયો છે. તેમના કેટલાંક પદો હિન્દી-રાજસ્થાની અને કેટલાંક મિશ્રભાષામાં તો કેટલાંક ગુજરાતી ભાષામાં મળે છે. તેમનું પ્રસિધ્ધ પદ છે.

દલ દરિયામેં ડૂબકી દેણા,
મોતી રે લેણા ગોતી એ જી
ખારા સમદર મેં છીપ બસન હે,
ભાત ભાતરાં મોતી એ જી.

આત્મજ્ઞાનરૂપી મોતીને હાથ કરી લેવાનું સૂચવે છે. આ મોતી સ્વાનુભવેથી થશે પુસ્તકો વાંચવાથી નહિ થાય. જ્યારે હૃદય પવિત્ર થશે અને નામજપ કરવાથી રણુંકાર ઊઠશે ત્યારે જ્યોતિનાં દર્શન થશે. અને જ્યોતિ આત્મરૂપી મોતીના દર્શન કરાવશે:

રણુંકાર મેં ઝણુંકાર હે,
ઝણુંકાર મેં જ્યોતિ એજી

એ જ્યોતિ અભેપદ હોતી,
વહાં હે એક મોતી રે

આ જ્યોતિના આડે નવ દ્વાર અને દસમી ખડકી તે સુષમણા નાહી. આ નાડી સતગુરુ કૃપાથી ખુલે છે, તેમ દર્શાવી સતગુરુના મહિમાને વધારે છે:

નવ દ્વારા, દસમી ખડકી
ખડકીમેં એક ખડકી એ જી
એ ખડકી કોઈ સતગુરુ ખોલે
ફૂંચી ઉનરા ઘર કી રે.

યોગાનુંભવને ડુંગરપુરીએ અહીં સ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે:

ડાબી ઈંગલા,, જમણી પિંગલા,
નુરત સુરત કર જોતી
દેવ ડુંગરપુરી બોલિયા,
હુ હરખે હાર પરોતી

ઈંગલા પિંગલામાં વહેતા પ્રાણને અભ્યાસ દસમા દ્વારે એટલે કે સુષુમણા નાડીમાં પ્રવાહિત કરવાથી કુંડલિની જાગૃતિ થાય છે. ત્યારે બ્રહ્મમરનું દ્વાર ખુલે છે. અને ત્યારે આત્મજ્યોતિ પ્રકાશી ઊઠે છે.

૩ ભૈરવનાથ

‘સત કેરી વાણી’માં શ્રી મકરંદ દેવેએ ભૈરવનાથનું એક પદ સંપાદિત કર્યું છે. અન્ય પુસ્તકોમાંથી તેમના વિશે બીજી કોઈ માહિતી મળી શકી નથી. તેમનું પ્રસિધ્ધ પદ છે:

ગણપત ગાઈ લે, સદાય સુખ પાઈ લે,
ગુરુમળ્યા છે બ્રહ્મજ્ઞાની, મારા હરિજન
પીઓને પ્રેમરસ જાણી રે હોજી.

ગણપતિ આદિ-અનાદિ દેવ છે. તેમના સ્મરણ વગર કોઈ પણ કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી. સાધનામાર્ગે પણ તેમનું પૂજન-અર્ચન એટલું જરૂરી છે. તેથી ભૈરવનાથ કહે છે ગણપતિ ગાઈ લો અને બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુ મળ્યા છે, તો હરિરસનો અમૃત પ્યાલો પી લો. સદગુરુ મહિમાને વર્ણવતા કહે છે:

સતગુરુ મળે સાન સમજાવે,
આતમની ઓળખાણી, મારા હરિજન.,

ગુરુકૃપાથી શિષ્યને આત્માની ઓળખાણ થાય છે. અજ્ઞાન દૂર થાય છે. અને ભીતરમાં ઉજાશ પથરાય છે. ભૈરવનાથ કહે છે આ માર્ગે કેટલાક નર આત્મસિદ્ધિને પામ્યા છે, આ વસ્તુ મેં સાધુ મુખેથી જાણી છે:

સાધુડાની વાણીમે સદાય મુખ જાણી
બાવો બોલે વેણ પર વાણી રે,

‘વેણ પર વાણી’ એટલે પરાવાણી. પરાવાણીથી જ સાધકના હૃદયકમળના તાળા ખુલે છે, ત્યારે જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે:

કહે રે ભૈરવનાથ ખુલ ગયાં તાળાં તો,
અરસપરસ ઓળખાણી, મારા હરિજન.,

૪ રામૈયો

મૂળનામ રામ, ડાંગર, વેલાબાવાના શિષ્ય હતા. તેમણે ગરુમહિમાના પદોમાં ગુરુ વ્યક્તિત્વના કેટલાંક રંગો કરુણભાવે પ્રકટ કરી સંતવાણીમાં તાજગીનો અનુભવ કરાવ્યો છે.

ભૂલેલ મન સમજાવે બાળુડો બાવો,
ભૂલેલ મન સમજાવે

ગુરુને બાળુડો બાવો કહીને ઓળખાવતા કહે છે ભાન ભૂલેલ મનવાળાને સમજાવે છે. પરમાત્માના માર્ગે જેણે એક પણ આંકડો ઘૂંટ્યો નથી તેવાઓને ભણાવે છે:

એ રું વીંછીના બોવો મંતર ન જાણે,
ઈ તો નાગણીયું ને નચાવે.

સંપદર્શ અને વીંછીના દંશ થવાથી ઝેર ચડે તેના મંત્રો સદ્ગુરુ જાણતા નથી છતાં વાસનારૂપી નાગણીયુંના ઝેર ઉતારવામાં સમર્થ છે.

ધર્મ ઉત્સવ સમયે વહેંચવામાં આવતો પ્રસાદ હાથમાં રાખી શિષ્યના હૃદયમાં ભક્તિનાં નીરને વહાવે છે:

વેલાને સરણે રામયો બોલિયો,
ઝીણા ઝીણા મે વરસાવે

વાસનાના ઝેરને મિટાવી આત્મતૃપ્તિ કરાવે છે. અહીં ઝીણા ઝીણા મેં તે આત્મતૃપ્તિના આનંદને પ્રકટ કરતું પ્રતીક છે.

૫ વૈલાબાવા

ગિરનારી યોગી વાઘનાથના શિષ્ય હતા. જૂનાગઢ બાજુના હતા. કોળી જ્ઞાતિમાં સિધ્ધ થઈ ગયા. જૂનાગઢમાં સંવત ૧૯૯૭ હિંદવાણુરાજ સ્થાપણે, એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતું તેમનું 'આગમ' અને ૭ કડીનું 'વૈરાગ્યબોધ' એમ બે રચનાઓ મળે છે.

અન્ય સંતકવિઓના આગમ કરતા તેમનું આગમ સાચબા અને ચામુંડા માતાના ઉલ્લેખ કારણે જુદું પડે છે. શરુઆતમાં ગિરનારનો મહિમા બતાવ, ગિરનારમાંથી નકલંકી અવતાર પ્રગટશે તેમ કહે છે.

ગરવામાંથી ગેબી જાગશે ઝળકે નવલખ નેજા,
ઓતર થકી સાચબો આવશે ભેળા મોટા મોટા જોધ્યા.

હવે ચામુંડાનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે:

સાવંડ ચડશે રણવટે શીશ દૈત્યનાં દળવા,

ખાંડુને ખપ્પર લેશે હાથમાં રગત દૈત્યનાં પીવા.

યુગ પરિવર્તનની વાત કરતા કહે છે.

સંવત ઓગણતેર સતાણુંમાં રાજ હિંદવાણું હોશે,

ગત્યનો સેવક વેલો બાવો બોલિયા

ઘણી માથે ચમરછતર ઢળશે.

સંતકવિની પ્રભુપ્રત્યેની, ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અભિવ્યક્ત થઈ છે.

૬ સાંઈવલી

સાંઈવલી સૌરાષ્ટ્રી સંભાળનાર જસંત કવિ છે તેમ ભજનમાં મર્મીઓ કહે છે . તેમની એક રચના મળી છે. જેમાં યોગની ક્રિયા વર્ણવી બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે:

પવનકા પરકાશ ભયા હે,

ઓહં અલાઈ લે અગમુરા,

અખંડ ધામ મેં વસે ગુરુ મારા

વરસં નૂર નિરંજન કા.

સુષુમ્ણાનાડીમાં પ્રાણ પ્રવેશના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ થયો. અજપાજાપ જપવાથી સહસ્રસારમાં સ્થિર સદ્ગુરુ-પરમાત્માના અખંડધામને પામી શકાય છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં નિરંતર વરસી રહેલા નૂરને એટલે કે બ્રહ્મતેજનો અનુભવ થાય છે. માનવશરીરને 'જય બિચ કમલ' કહે છે. જો સાધક યોગ કરે તો આ કમળ નવ સ્વરૂપને પામે છે. તેમાં અલખ પુરુષ બિરાજે છે. તેના સંપૂર્ણ વિકાસથી અલખ

પુરુષમા પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પછી તો સાંઈવલી કહે છે તેમ આ માનવ શરીરની શું તારીફ કરવાની?

“તેરા બદનકી ક્રિયા કરું તારીફ ?

જલહળ જ્યોતિ જલતી હે.”

જ્યોતિમાં જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ નિહિત છે. તેમની જ ચર્યા થઈ રહી છે. મુનિઓ તેમનું જ ધ્યાન ધરી રહ્યા છે:

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ‘ભકિતવૈરાગ્યતત્વ’સં.ઓધવજી મહંત, પ્ર.આ.૧૯૦૩,પૃ.
૨. ‘ગુ.કા.દો.-૭’સં.રા.સા.મહીપતરામ નીલકંઠ પ્ર.આ.૧૯૮૯,પૃ.૮૩૦
૩. ૭૦. ‘ગુ.કા.દો.-૬’સં.ઈચ્છારામ દેસાઈ,પ્ર.આ.૧૮૬૨,પૃ.૪૪૫
૪. ‘ભ.વૈ.ત.’સં.ઓધવદાસજી મહંત પ્ર.આ.૧૯૦૩,પૃ.૫૧
૫. ‘ભ.વૈ.ત.’સં.ઓધવદાસજી મહંત પ્ર.આ.૧૯૦૩,પૃ.૫૧